

ПОНЯТТЯ «ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ» В «ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ»

В. В. Кирилюк, К.І. Мелєкєсцев

Анотація. У роботі розглянути результати більше ніж двадцятирічного дискурсу українських та російських істориків та політологів з визначення сутності питання «історична політика». З'ясовано, що за результатами дискурсу позиція українських дослідників виділилася з «пострадянських», охопила усвідомлення власних та навколишніх історичних наративів, розділила афірмативну, дидактичну та аналітичну історіографію. Зазначено, що сучасну ґрунтовно дефініцію «історичної політики» визначено Г. Касьяновим.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, пропаганда.

У кожній демократичній державі завжди існують різні уявлення про ідеал та цілі історичного розвитку суспільства, і різні версії історичної пам'яті та історичної політики конкурують між собою. У дослідженні численних механізмів формування історичної пам'яті Новітнього часу й історичної політики увага в основному приділяється вивченню викладання історії в школі і шкільних підручників історії. До проблематики політики пам'яті примикає область досліджень публічної історії, яка, з одного боку, вивчає механізми трансляції історичних уявлень в публічному просторі (в шкільній освіті, медіа, мистецтві, комемораціях тощо), а, з іншого боку, шукає способи репрезентації академічного знання в публічній сфері. Відповідно, істориками та політологами незалежних країн, території яких раніше входили до складу СРСР, у ході дискурсу протягом кількох десятиліть були запропоновані й обговорені дефініції та зміст поняття «історичної політики» та «політики пам'яті».

Зрозуміло, історіографія не могла пройти і повз топонімічних воєн, воєн навколо пам'яті останніх десятиліть. Останнім часом посилюється дискурс особливості перейменувань, перегляду історичної політики держави в умовах декомунізації. Саме історіографія пам'яті найбільше схильна до тенденції ототожнювати історію та пам'ять. Тож тема є актуальною.

Ще в 1990-х рр. московськими політологами було зазначено, що теперішній період розвитку держав Східної Європи, Росії та України зокрема, складає четвертий етап перехідної держави і дає нам перший досвід щодо такого її різновиду, як пострадянська держава [2, с. 54–64]. Російські автори одразу очікували взаємного впливу історії на політику в цих суспільствах [6]. Поняття «пострадянський» закріпилося, а через близькість інформаційного простору країн колишнього СРСР, як мінімум до 2014 р., можемо говорити й про єдиний дискурс щодо питань: що таке національна пам'ять, що є історична політика, і, головне, якою має бути ця політика.

Дослідники здебільшого дійшли до думки, що історичну політику формує не лише державна влада. Зрозуміло, влада – важливий, але не єдиний гравець на полі історичного знання. Власне, історична пам'ять знаходиться під різноманітними впливами суспільства в комплексі. Питанням сприйняття історії суспільства присвячена діяльність публічних істориків. Публічну історію можна охарактеризувати як своєрідну академічну політику пам'яті, результат прагнення професійної історіографії впливати на масову історичну свідомість, долати розрив між суспільством і історичною наукою. Іншими словами, ми можемо говорити про фактичне тотожність інструментарію історичної політики і публічної історії, який, головним чином, включає ті чи інші механізми і способи формування масових історичних уявлень і історичної пам'яті.

Інша справа, що на практиці включення історика в сферу публічної історії аж ніяк не виключає і реалізацію певного ідеологічного замовлення. Слід зазначити, що, працюючи в сфері публічної історії, історик бере на себе функції не тільки інтерпретатора і аналітика, а й активного творця таких джерел формування історичної пам'яті, як історичні реконструкції, комп'ютерні ігри, продукти мас-медіа, історичні вікторини, кіно, мережевий контент, комеморації тощо. Таким чином, очевидно, що простір історичної політики та публічної історії включає в себе професійних істориків скоріше як консультантів, а не як «головних гравців».

Варто узагальнити різні підходи до природи взаємин історії та пам'яті, та можна звести їх до наступних позицій:

- 1) історія й пам'ять протиставляються, навіть розглядаються як несумісні явища;
- 2) історія та пам'ять ототожнюються;
- 3) історія й пам'ять трактуються як форми розуміння, інтерпретації та репрезентації минулого, що перебувають у процесі постійної взаємодії, взаємного доповнення.

Перший і третій підходи, як правило й переважно, пов'язані з дослідницькими та аналітичними операціями, вони більше характерні для сфери наукової діяльності.

Ототожнення історії та пам'яті – дія, більш притаманна суспільно-політичним, публіцистичним, ідеологічним дискурсам. Найбільш радикально ідею поділу й протиставлення історії та пам'яті сформулював П. Нора: «Пам'ять та історія. Ми усвідомлюємо, що все говорить за протиставлення одне одному цих понять, які далекі від того, щоб бути синонімами».

Пам'ять – це життя, утілене в існуючих нині спільнотах, вона сама по собі є постійною еволюцією, вона підпорядковується діалектиці запам'ятовування й забування, і не усвідомлює спотворень, яким у результаті піддається, вона залежна від різноманітних видів присвоєння та маніпуляцій, здатна на тривалі періоди сну та раптові пробудження.

Історія, натомість – це реконструкція, завжди проблематична і неповна, того, чого вже немає. Пам'ять – це явище сучасності, що прив'язує нас до триваючого теперішнього часу.

Історія – це репрезентація минулого. Пам'ять у силу своєї чуттєвої й логічної природи приймає тільки ті факти, які їй підходять. Вона виростає з неясних, багатоступеневих, іноді надмірно загальних і неясних, іноді занадто приватних символічних деталей. Вона вразлива для будь-якого перенесення, відображення, цензури чи проектування. Історія, будучи інтелектуальним, світським видом діяльності, звертається до аналізу та критичного дискурсу».

Історія переходить від обслуговування пам'яті, від прагнення (не обов'язково усвідомленого) до її найбільш повного опису, заповнення тріщин, до критики та аналізу. Відбувається перехід від історії-пам'яті до критичної історії.

І тут історія фактично спростовує право пам'яті на адекватне відображення минулого, воно розвінчує міфи пам'яті й вибудовує минуле у відповідності до строгих правил «об'єктивності», наукового аналізу. Історія витісняє пам'ять із колективних репрезентацій минулого.

Одночасно історія підпорядковує собі пам'ять, «захоплює» її. Пам'ять отримує шанс зберегтися або в деяких кодифікованих (і визнаних історією) слідах, залишках (місцях пам'яті), або будучи інтегрованою в історичний опис. Вивчаючи місця пам'яті, історики звертаються не стільки до минулого, «як воно було», скільки до його репрезентацій, закодованих у пам'ятниках, символах, дискурсах і тощо.

Досліджуючи минуле через сліди пам'яті, історики мають справу не стільки з минулим як таким, скільки з його образами. Пам'ять – це не так історія, і не стільки частина історії, скільки форми репрезентації минулого (в тому числі в минулому), досліджувані істориками. Цю тематику деталізував американський історик П. Гаттон, котрий приділив спеціальну увагу інтелектуальній історії взаємин між історією (професійною історіографією) й пам'яттю [3 с. 38–32].

Його колега по історичному цеху А. Мегілл поглибив тему міркуваннями про взаємодію пам'яті, традиції, історіографії (або історії) та політики. Він запропонував розглядати три види історіографії: афірмативну, дидактичну й аналітичну [3 с. 32]. Саме перша історіографія найбільше схильна до тенденції ототожнювати історію та пам'ять:

«Орієнтована на пам'ять історіографія – є особливий випадок більш загальної категорії історіографії, яку можна назвати афірмативною, тобто тією, що стверджує, тому що її головна мета полягає в тому, щоб затвердити і звеличити певну традицію або групу, чию історію й досвід вона вивчає», погоджується низка українських авторів [1; 4] Орієнтована на пам'ять історіографія була ще в 1990-ті рр. визначена українськими дослідниками як версія «вульгарного» розуміння історії. Такій історіографії характерна тенденція до міфологізації пам'яті у політичних цілях [1].

Тобто, така історіографія свідомо виконує функцію консолідації та зміцнення певного суспільства – народу, нації, держави, політичної чи релігійної групи. Оскільки ця функція

збігається з подібними завданнями колективної пам'яті, формується «шлюб» пам'яті, історії, політики. Схожою з афірмативною є попередній досвід давньої дидактичної (повчальної) історіографії за формулою Марка Теллія Цицерона: «*Historia magistra vitae est*». Проте дидактична історіографія вимагає аналізу історії для розуміння її «уроків», то ж дає основи для аналітичної історіографії [4, с. 121].

Тим часом історіографії пам'яті виключно сфокусована на виконання вимог держави. На думку А. Ковалева, «ідеальний варіант історичної політики» – це вільне співіснування афірмативної й дидактичної історії з аналітичною у якій перші дві не претендують на прерогативи аналітичної історії (визначення історичної правди), а остання має бути вільна у своїх рефлексіях з приводу двох перших (аналіз пропагандистських наративів, у тому числі у власній країні). Залежно від «коливань історичної політики» ці форми історіографії можуть бути й у стані диспропорції [5, с. 35].

За результатами цих тривалих дискусій у 2018 р. Георгієм Касьяновим була видана книга з історичної політики кінці ХХ ст., що підвела підсумки під думками багатьох авторів з питань визначення та сутності цього поняття. Він запропонував дефініцію, яка є найбільш повною в сьогоденній історичній науці: «історична політика – це комплекс культурно-просвітницьких та наукових заходів певної ідеологічної спрямованості, націлений на формування певних історичних уявлень про минуле, закріплених в масовій історичній свідомості певної соціальної групи» [3 с. 26–27].

Таким чином, у ході дискурсу 1991–2018 рр. в українській науці відбулося відокремлення від решти «пострадянського» дискурсу, вироблення усталеної, чіткої дефініції «історичної пам'яті», усвідомлена різниця між історією повчальною й політичною та історією аналітичною, проаналізовані різноманітні наративи української та сусідських «офіційних історіографій». За результатами дискурсу Г. Касьяновим було підведено дефініцію та сутність історичної політики в Україні та навколишніх країнах.

Тож які рекомендації можна вивести для наступних дослідників, якщо основна частина справи вже зроблена попередниками? Необхідно звернутися до першоджерел, а також відступити від огляду виключно державних акторів, натомість розглянувши історичні наративи, які сповідуються провідними політиками України. Далі, необхідно визначити, які з них стали частиною партійної довготривалої політики, а які залишились декларативними. Прикладами можуть бути повідомлення у ЗМІ про участь партійних діячів у комеморативних заходах, виступи лідерів партій, програмні документи.

Аннотація. В работе рассмотрены результаты более чем двадцатилетнего дискурса украинских и российских историков и политологов по определению сущности вопроса «историческая политика». Установлено, что по результатам дискурса позиция украинских исследователей выделилась из «постсоветских», охватила осознание собственных и окружающих исторических нарративов, разделила аффилированный, дидактический и аналитический историографический. Отмечено, что современную основательно дефиницию «исторической политики» определено Г. Касьянова.

Ключевые слова: историческая память, политика памяти, пропаганда.

Abstract. The paper overviews the results of more than twenty years of discourse of Ukrainian and Russian historians and political scientists to determine the essence of the issue of “politics of history”. It was found that according to the results of the discourse, the position of Ukrainian researchers stood out from the rest of “post-Soviet” ones, due to emerging awareness of their own and neighbor countries’ historical narratives, the division of affirmative, didactic and analytical historiography. It is noted that a modern, thorough definition of the “politics of history” in Ukrainian humanities was defined by G. Kasianov.

Key words: historical memory, memory politics, propaganda.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ільин М. В., Меловіль А. Ю., Федора Ю. Б. Основні категорії політичної науки. *Поліс*, 1996. № 4.
2. Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура. *Національна та історична пам'ять*. 2012. Вип. 3. С. 93–105.
3. Касьянов Г. Past Continuous: Історична політика 1980–2000-х. Україна і сусіди. Київ, 2018. 222 с.
4. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118.
5. Политическая система и политическая жизнь общества. Лекції по курсу «Політологія» / под ред. Калины В. Ф. Москва : БИ, 1991. 54 с.